

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

„Latrunculi, cursatores, hussarones”.

Megjegyzések Kézai latinságához

Kézai Simon latinsága, annak német, magyar, de leginkább olasz nyelvi hatásokkal átítatott nyelvezete mindmáig termékeny területe a tudománynak. Kézai irodalmára, amelyet Makk Ferenc is fontos észrevételekkel gyarapított,¹ a nyelvi kutatások meghatározó jelentőségűek, Madzsar Imre és Szűcs Jenő nyomán a kései krónikavariánsok és a Kézai-mű bonyolult viszonyában, az egyes szövegrészek elsőségének kérdésében iránymutatóak. E dolgozat arra a jelenségre szeretné felhívni a figyelmet, hogy Kézai szóhasználatának egyes, a hazai latinsággal nehezen magyarázható elemei nem feltétlenül közvetlen itáliai hatást mutatnak, hanem legközelebbi párhuzamai a dalmát-horvát latinságban fedezhetőek fel.

Általánosságban legyen elég a „*reserare*” ige használatára utalni, ami Kézai gestájának 19. fejezetében fordul elő. Krimhild csatája kapcsán jegyzi meg a krónikás, hogy „ha a németek szégyenükben nem titkolnák, hajlandók volnának nyíltan bevallani” hatalmas veszteségeiket. A „*reserare*” már a klasszikus latinságból ismert, azonban figyelemre méltó, hogy hivatalos, közigazgatási, jogi használatával dalmát területen találkozunk a XIV. század első felében „közzé tesz, nyilvánosságra hoz, tudtára ad” értelemben. A horvát középletin szótár példái közül csak a Iadrai *statutumok* 1305. évi egyik mondatszerkezetére utalunk: „*volumus presentis statuti pagina reserare...*”²

Ezen a ponton térünk rá dolgozatunk tulajdonképeni tárgyára, Kézai „*cursitare*” igéjének az értelmezésére. A krónikában kétszer fordul elő, a 18. fejezetben

---

¹ MAKK, FERENC: The Árpáds and the Comneni. Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th Century. Bp. 1989. 172.

² Lexicon latinitatis mediae aevi Jugoslaviae. Érdekes, hogy már Bartal délszláv példát hoz. BARTAL ANTAL: Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae. Bp. 1901. (reprint: 1983.) 574. Erdélyi László magyarázatokkal bőven ellátott fordításában azonban nem érti, s helyette a „*referre*” alakot javasolja. ERDÉLYI LÁSZLÓ: Krónikáink magyarul. Szeged 1943. 78.

(„*cursitare*”), és a 41. fejezetben („*cursitando*”). A hazai középlatin szótár tanúsága szerint csak ’szaladgálás’, ’rohangálás’, illetve ’lüktetés’ jelentéssel fordul elő,³ ily módon Kézainál joggal kereshetünk valami egyéni, csakis rá jellemző sajátsgot. A 41. fejezetben a szó jelentése egyértelműen ’nyargalás’, így fordítja Bollók János is: „midőn a mezőn vágatva utolérte” (ti. a magyar sereg a német sereget).⁴ Erdélyi László még inkább a mi értelmezésünk szerint fordítja: „Ezt a mezőn portyázással összeterelve” (ti. a magyar sereg a németeket). A 18. fejezetben jelentése már nem ilyen egyértelmű, Bollók és Erdélyi szó szerint nem is fordítja: („a királyi palota ajtajához csődítették az összes őrszemet”), s az örök valószínűleg gyalogosan, szaladva érkezhettek.

Véleményünk szerint a 41. fejezetben előforduló „*cursitando*” ama jelentésfejlődés egy korai példája, amely a XIV. század folyamán a magyar határoktól délre, majd a XV. század során a hazai latinságban is elvezetett a huszár szó feltűnéséhez, meghonosodásához. Sajátos módon az 1930-as években Kézai krónikáját név szerint is megemlítik, mint olyan forrást, aminek semmi köze sincs a huszárság előtörténetéhez.⁵

Szarvas Gábor Magyar Nyelvőr-beli cikkei⁶ óta a ’huszár’ szó délszláv eredete eldöntöttnek tekinthető. Prikkel Marián hozzászólásából szinte Szarvas cikkeivel egyidőben értesülhetett a nagyközönség, Verancsics Antal 1587-es szótárában e szót tárgyalva utalt már a délszláv változatra.⁷ Ezt az azóta, különösen Tóth Zoltán 1934. évi, a huszárság eredetéről írott remek tanulmánya nyomán kibontakozott, nem túl magasszínvonalú vita csak megerősítette.⁸ A délszláv eti

³ *Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hungaricae*. Vol. 2. Szerk. BORONKAI IVÁN. Bp. 1991. 454.

⁴ A magyarok viselt dolgai. Ford. BOLLÓK JÁNOS. In: A magyar középkor irodalma. Szerk. V. KOVÁCS SÁNDOR. Bp. 1984. Javított fordítása: Kézai Simon: A magyarok cselekedetei. Bp. 1999. (Milleniumi magyar történelem.)

⁵ ZSUFFA SÁNDOR: A huszárprobléma. Bp. 1939. 37.

⁶ SZARVAS GÁBOR: A magyar nyelvbéli idegen szók. Magyar nyelvőr 1873. 487.; Uő: Huszár. Magyar Nyelvőr 1877. 24–27.

⁷ RÉTHEI PRIKKEI MARIÁN: Huszár. Magyar Nyelvőr 1899. 342–344.

⁸ TÓTH ZOLTÁN: A huszárok eredetéről. Hadtörténelmi Közlemények 1934. 129–196.; Uő: A huszárság eredethagyománya 1936-ban. Magyar Szemle 1936. 387–396., 1937. 93–104. A turáni felfogás híveire l. Nemes-Dedinai ZSUFFA SÁNDOR: A huszár szó és a magyar huszárság eredete. Bp. é.n. [1935]; Uő.: Magyar eredetű-e a huszár szó? Bp. é.n. [1937]. A legszínvonalasabb

mológián belül az már nyelvészeti megfontolások tárgya lehet, hogy a szláv *chosa*–’lopás’, ószerb *chusa*–’rablás, *insidiae*’ alakra mennyiben hatott a latin *cursarius*, az olasz *corsaro*, a görög *khószáriosz*⁹, és így tovább.¹⁰

Ami a „*cursitare*” szót illeti, annak korai alakjai a horvát középlatin szótárnak köszönhetően jól megragadhatók. Latin szövegben 1282 óta dokumentálható: „*Cum Bogodanus...vastat cursizando iuxta partes Farre et Brazze*”, amit 1430-ra és 1454-re datált példák követnek. Jelentésére a „*corsarius*” volt meghatározó, „*piraticam facere, more piratico invadere*” értelemben.¹¹ Kézainál ez már felveszi a későbbi századokban megszokott és közönségesse váló „gyorsan végrehajtott portya” jelentést. Maga a huszár szó a horvátoknál is jóval később jelenik meg, legkorábbi előfordulása 1390-ből a szakirodalomban sokszor idézett és ismert „*Clemens dictus Huzar*” szókapcsolat. Tudjuk azonban, hogy pl. Raguzában adatolt a „*cursizare*” ige ’rablás után járni, fosztogatni’ jelentésű használata. Előfordulására kései példa található a raguzaiak egy 1430-as, Thallóczi Máté szreberniki bánhoz intézett levelében („*cursizare et depredari*”).¹²

A már említett, az 1930-as években lefolyt vita során Tóth Zoltán helyesen utalt arra, hogy hadtörténeti szempontból a huszárság előzményei régóta léteztek, amennyiben az irreguláris, rendkívül gyorsan mozgó, ezáltal nagy pusztításra képes csapategységek már a XI. század első felétől adatolhatók. A krónikában lejegyzett események és a megszövegezés időpontja jócskán eltérhet,

---

DARKÓ JENŐ: A magyar huszárság eredete. Hadtörténelmi Közlemények 1937. 148–183. (Önállóan I. Debreceni Tisza István Tudományos Társ. Kiadványai VII/7.)

⁹ Különösen részletesen tárgyalták a szó lehetséges bizánci előzményeit. GÁLDI LÁSZLÓ: Huszár szavunk bizánci kapcsolatairól. Magyar Nyelv 1939. 160–166. A horvát közép-latin szótár és Kézai adatai tükrében megállapítása, miszerint a latin „*cursare*” szóval a Balkánon nem számolhatunk (164.), nem állja meg a helyét. Emellett ő is a különböző eredetű szavak keveredésére következtet (165.).

¹⁰ A magyar nyelv történeti etimológiai szótára. Főszerk. BENKŐ LORÁND. II. Bp. 1970. 174–175. A szláv alakokra KNIEZSA ISTVÁN: A magyar nyelv szláv jövevényszavai I. Bp. 1974.² 219–220.

¹¹ Lexicon latinitatis medii aevi Jugoslaviae I. 329–330.

¹² GELCHICH JÓZSEF–THALLÓCZY LAJOS: Diplomatarium Ragusanum. 339–340. és 918. Idézi TÓTH Z.: Huszárság, i.m. 141. Az olasz „*cursitare*” szónak az etimológiai szótár nem ismeri a jelentését, csak a „*corseggiare*”-nak tulajdonít „*more piratico invadere*” jelentést. Dizionario etimologico Italiano II. Ed. CARLO BATTISTI, GIOVANNI ALESSIO. 1124–1125.

mindazonáltal azok mindenképpen korábbiak tekinthetők Kézainál, vagyis a XIII. század 80-as éveinél. A krónikás szöveg következetesen használja rájuk a „*latrunculi*” terminust. Ez első jelentésben mindenképpen negatív értelmű, ’rabló, haramia’, mögötte határozottan kiérezhető a nem lovagi, könnyűfegyverzetű lovascsoportok harci tevékenységét minősítő megítélés. Ezzel a Krónikaszerkesztés 104. fejezetében találkozunk (*latrunculi Bissenorum*), a 134. fejezetben (*latrunculi Cumanorum*), majd szempontunkból a legjellemzőbb hely: az 50. fejezetben magának a királynak, I. Andrásnak a „*latrunculus*”-airól olvashatunk. Ha ebben a kortársak vagy a késői szerkesztők egyszerűen csak valami becsmérlőt találtak volna, kihagyták volna, mégis átkerült az újabb és újabb kéziratokba.

Kézainál e helyek nincsenek meg, csak a Krónikaszerkesztés 76. fejezetében található, az Abát elhagyó magyar urakra vonatkozó „*praedones et latrunculi*” szókapcsolatot veszi át munkája 50. fejezetébe „*praedones et latrones*”-ként. A Krónikaszerkesztés 90. fejezetében olvasható hely problémás voltát már Szabó Károly felismerte, s mivel magyar ember létére a király rablóit nem írhatta, portyázóként magyarította a vonatkozó kifejezést. Ezt a különböző fordítások mindmáig átvették, ezt a megoldást választotta Bollók János és Bellus Ibolya is. Ugyanakkor érdekes, hogy a 104. és 134. fejezetek kunjai és besenyői esetében egyszerűen haramiákat és rablókat látnak, noha egy ’portyázó’ fordításnak ezekben az esetekben is lenne létjogosultsága.

A krónikás szóhasználatból e jelenséghez további kifejezések kapcsolhatók. A kutatás a besenyők és székelyek ’hitvány’, ’alávaló’ (*pessimi, vilissimi*) jelzője mögött már korábban felismerte, hogy a jelző fegyverzetbeli sajátságukra, a nehézfegyverzetűekhez viszonyított csekély harcértékükre utalhat, s ebben megnyilvánul a portyázó harcmodorral kapcsolatos dúló, pusztító, gyújtogató viselkedés morális elítélése is.¹³ Hasonló kifejezést találunk Anonymus 25. fejezetében a vlachokról és szlávokról szólva: „*viliores homines*”, fordításban: „A vidéket a földkerekség leggyengébb népei lakják: vlachok és szlávok, ugyanis

---

¹³ Die Gesta Hungarorum des Anonymen Notars. Die Älteste Darstellung der ungarischen Geschichte. Hg. GABRIEL SILAGI. Sigmaringen 1991. 162. és korábban I. TÓTH ZOLTÁN: Tuhutum és Gelou. Hagyomány és történeti hitelesség Anonymus művében. Századok 1945–1946. 50–51.

egész fegyverzetük íjból és nyilakból áll...”¹⁴ Az értékelés mögött Anonymusnál *expressis verbis* a fegyverzetbeli különbözőség áll, ami nem egyszerűen az íjak használatára utal, hiszen ez a magyaroknak is kedvelt fegyvere; ítéletét csak a hadviselés és fegyverzet, a hadviselés katonai és morális összefüggéseinek a komplexitását szem előtt tartó szemlélet jegyében érthetjük meg. Meglehet egyébként, hogy ez esetben az íjakat a magyarok fegyverként emlegetett „*balista*”-val állítja szembe (51. fejezet). E „*balista*”-val kapcsolatban többen, így magunk is utaltunk annak esetleges, lehetséges ’számszeríj’ jelentésére. Ezt látszik támogatni a Névtelen szóhasználata, miszerint műve 46. fejezetében a nomádok fegyverként „*more paganismo*” az íjat (*arcus, sagitta*) jelöli meg, aminek csak akkor van értelme, ha a szerző az íj modern megfelelőjeként a számszeríjra gondol.¹⁵

Egy kortárs külföldi forrás, Arnoldus „*Chronica Slavorum*” c. műve (VI, 12) Fülöp német király magyar-kun segédnépeiről szólva hasonlóképpen fogalmaz: „*ubi aderant innumeri de Ungarorum finibus, contrahens secum auxilia pessimorum, qui Valve dicuntur*” („ott voltak számtalanul a magyarok vidékeiről, magukkal hozva a leghitványabb segélyhadakat, akiket kunoknak hívnak”; 1208. év).¹⁶ Hasonló megfontolások lehetnek a Krónikaszerkesztésben előforduló ilyesfajta megjegyzések mögött is, így a 125. fejezetben: „*vilissimi Bisseni*”, a 153. *caput*-ban: „*Bisseni atque Siculi vilissimi*”, valamint a 165. fejezetben: „*Bisseni vero pessimi et Siculi vilissimi*”.

A könnyűfegyverzetűek negatív jelzővel való felruházása a történeti, fegyvertörténeti változások ellenére is mutat állandóságot. A huszárokkal kapcsolatban is először azok rabló voltát, prédáló viselkedését emelik ki. Így említik őket Dusán cár (1349–1356) törvényei (*gusar*), majd korai dél-magyarországi feljegyzések is. A számtalan kínálkozó párhuzam közül csak Thallóczi Frank kevei főispán 1432-es oklevelére utalunk, amelyben a Duna partján „huszárok és más

¹⁴ Ford. VESZPRÉMY LÁSZLÓ. In: A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk. KRISTÓ GYULA. Szeged 1995. 310. Javított fordítása: Anonymus: A magyarok cselckedectei. Bp. 1999. (Milleniumi magyar történelem.)

¹⁵ VESZPRÉMY LÁSZLÓ: Anonymus Gestájának néhány hadtörténeti vonatkozása. Hadtörténelmi Közlemények 1993/2. 9–17.

¹⁶ I. TÓTH Z.: i.m. 50.

gonosztevők” ellen telepítettekről szól.¹⁷ Miként Mátyás jól ismert 1486:31. törvénycikkelyében is világosan megfogalmazódik: „a katonaság közül a huszároknak nevezett könnyűlovasság okozza a lakósoknak a legtöbb kárt és gyötrelmet”. A kifejezésben a rablás, pusztítás mellett leggyakrabban a gyorsaságra, a többieket megelőző harci alakzatukra utalnak.

A példákat hosszan lehetne sorolni. Egy 1480-as oklevél szerint: „*levis armaturae precursores*”; hasonlóan említik János király debreceni huszárait 1536-ban „*precursores equites*”-nek, akik körbeszárguldozták („*circumcursarunt*”) a tokaji várat; Mátyás 1481-es Veronai Gábornak írott levelében: „*Equites levis armaturae, quos husarones appellamus*”.¹⁸ Majd az 1492:20 tc. szól róluk: a bandériumok másik fele álljon huszárokból. A Mátyás király seregében említett *praecursores* megjelölés is az uralkodó rác huszáraira vonatkozik. Heltai Gáspár kivonatos Bonfini-fordításában a Lengyelországot támadó huszárokról a következőket írta: „Huszárokkal beszárguldnának Lengyelországba és beszárguldnak mind országot és felgyújtának mind falukat mind városokat.” Hasonlóan fogalmaz Mátyás Ausztria elleni háborújakor: „Onnét az táborból elbocsátá az rácokat az könnyű lovakkal és azok beszárgulák az innenső Bécsországot és levágának mindent és felgyújták mind az országot és elkóborlának nagy kegyetlenséggel mindenket és nagyobb kegyetlenséggel cselekedének, mind a törökök.”¹⁹ Ugyancsak gyorsaságukat emelik ki német nyelvterületen: 1515-ben *renner*-nek, *ringe*, *geringe pferd*-nek hívják őket. Takáts Sándor idéz egy korabeli jelentést Török Bálint seregéről: eszerint 1537-ben az említett sereg Körmend várát megszárguldotta („*megh zagoldottak*”), míg a „*levis armaturae*”-t a források általában a „könnyű szerrel való” kifejezéssel magyarították. Igen közel állt egymáshoz a korabeli magyar levelekben a „szárguldoiban járni” és a „rablóban járni”.²⁰

¹⁷ THALLÓCZY LAJOS–ÁLDÁSY ANTAL: Magyarország melléktartományainak oklevéltára. 92.: „*contra huzerones et alios nonnullos malefactores*”. Idézi már TAKÁTS SÁNDOR: A huszár, a szárguldo és a jargaló. In: Emlékezzünk cleinkről. Bp. é.n. [1928.] 86.; FEHÉRTÓI KATALIN hívta fel a figyelmet egy korai, eddig figyelemre nem méltatott 1391. évi oklevél helyére: „*latro et huzzas (sic!)*”. (Zichy-Okmánytár IV. 469.) Magyar Nyelv 1970. 83.

¹⁸ FRAKNÓI VILMOS: Mátyás levelei II. 107.

¹⁹ TAKÁTS S.: i.m. 92.

²⁰ Uo. 90.

A huszárok tetteinek megítélése, etnikumhoz kötése, elmagyarosodása már a XVI. századiak között vitákra adott alkalmat, Cuspinianus ellenében már Brodarich és Brutus védelmébe veszi a magyar huszárokat.²¹ Az 1930-as években éppen arra történtek próbálkozások, hogy a magyar huszárságot közvetlenül az ősmagyar, kalandozó lovasságig vezessék le, kikapcsolva a fejlődési fokozatok közül a délszláv területek nyelvi és hadtörténeti hatását. A „*cursitare*” kalandozások hadmozdulataiban való alkalmazása Kézai krónikájában éppen a déli hatás létjogosultságát igazolja, s egy, a hadtörténelemben magától értetődően mindig is meglévő könnyen mozgó, könnyű fegyverzetű harcmodor nyelvi megragadásához segít hozzá. A viták lényegében nem is a szó etimológiájára vonatkoztak (a másik táborból Darkó is elismerte a latin-szláv eredetet), hanem arról: hordozott-e valami sajátosat a délszláv lovasság a magyarországi könnyűlovassággal szemben a XIV–XV. században, azaz volt-e valamit eltanulni a magyaroknak tőlük?

Másodszor: történtek-e lényeges szervezeti, taktikai, fegyverzeti változások a magyar könnyűlovasságban a középkor századai alatt, vagy igaz az, amit Darkó a következőképpen fogalmaz meg: „az ősmagyar taktikával harcoló könnyű íjászlóvasság nemcsak, hogy nem tűnt el a királyság korában a magyar seregből, hanem zömét és gerincét alkotta annak még a XIV. században is, anélkül hogy fegyverzetében és taktikájában valami lényegesebb módosulás történt volna.”²² Nem oly régen Borosy András szép tanulmányában bizonyította, hogy az Árpád-kori lovagi, nehézfegyverzetű réteg mellett milyen tömeges arányban élt tovább a könnyűlovas harcmodor. Azonban, s ez egyértelműen kiderül, e kettő természetes kombinációja révén eredeti hadi feladatai átalakultak, s pusztán könnyűfegyverzetű csapatok ritkán léptek harci érintkezésbe.²³ Már a XIII. századtól megfigyelhető, hogy a könnyűlovas feladatokra legszívesebben kun és székely csapatokat vetnek be. A bevetések fejében a kunok sem követeltek ke-

²¹ Brutus, 7. Könyv. 243. Idézi TAKÁTS i. m. 95.

²² DARKÓ J.: i. m. 158.

²³ BOROSY ANDRÁS: A lovagi haditechnika és a lovagság Magyarországon az Árpád-korban. In: Mályusz Elemér emlékkönyv. Szerk.: H. BALÁZS ÉVA, FÜGEDI ERIK, MAKSAY FERENC. Bp. 1984. 47–58.

vesebbet mint kései utódaik, fáradozásait busásan meg kellett fizetni, aminek a keresztény hadifoglyok problémáját illetően a magyar és a pápai udvar közti vitában Kézai krónikájában is nyoma maradt. A magyarok természetesen nem felejtettek el lovagolni vagy az íjukat használni, valószínűleg egyszerűen nem voltak hajlandók – még zsákmányszerzés reményében sem – azokra az elhúzódo, sokszor bizonytalan kimenetelű hadjáratokra. A török előrenyomulás éppen a gyorsan mozgó, a zsákmány és rablás reményében önfeláldozó és minden feladatra bevethető harci csapatokat értékelte fel, s tette a déli térségben megismert „huszárokat” katonai szempontból követendő, meghonosítandó példává. Nem helyes különös hangsúlyt helyezni az etnikumra, hiszen magyar földön majd ugyanaz a folyamat zajlik le mint tőlünk délre. A török előrenyomulás nagyszámú birtokost földönfutóvá tesz, akiknek nem marad más választása, mint a hivatás-szerűen úzótt katonáskodás. Mátyás idején, pl. a sziléziai hadjáratban ezeknek sokszor már magyarok a parancsnokaik, majd a XVI. század folyamán e fegyvernem etnikumában is tovább magyarosodik.

A könnyűlovas hagyomány folyamatossága ily módon mégsem volt teljesen töretlen, az évszázadok feladataiban, taktikai megoldásaiban sok szempontból különbözött honfoglaláskori elődjétől, e fegyvernem egyik erőssége épp a folyamatos alkalmazkodás és változás volt. A huszár szó nyelvészetileg bizonyított etimológiájától függetlenül a „*cursitare*” hazai korai megjelenése a magyarországi latinságban előkészítette és megkönnyítette a XIV–XV. században a huszár („*hussarones*”) befogadását és magyar szóvá válását. Jelen fejtegetések egyáltalán nem cáfolják meg, hogy „minket a nagy nyugati nemzetek lovagias nemzetnek, 'la nation chevaleresque', csak azért neveznek, mert elődeink nemcsak lovasok, hanem a szó legtisztább értelmében lovagiasak is voltak.”²⁴

---

²⁴ ZSUFFA SÁNDOR: Magyar volt-e a huszárság európai őse? Bp. [é.n.] 24.